

HET RAADSEL MACHT

HET RAADSEL MACHT

Bert Scova Righini

© Bert Scova Righini, 2026

ISBN: 9789465467016

Lay-out binnenwerk: Britt de Kroon - studio creAB

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, geluidsband, elektronisch of op welke wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de auteur.

Inhoud

Inleiding	9
Deel I	
Macht	15
1 Wat is macht?	17
1.1 De ontkende macht	17
1.2 Definities van macht	24
1.3 Het universele beginsel van macht	31
1.4 Is er nog meer dan macht?	36
1.5 De nadere grond van de macht	42
2 De menselijke macht over de natuur	47
3 De uitvergroting van de macht	55
4 De geschiedenis van de macht	59
4.1 De inperking van de wrede macht	59
4.2 Moderniteit: meer afhankelijkheid, meer zelfdwang, minder geweld?	67
5 De psychologische dimensie van de macht	73
6 De sociale dimensie van de macht	85
7 De methoden van macht	87

Deel II

Maatschappelijke macht

93

8	De verdeling van de maatschappelijke macht	95
	8.1 De traditionele elite en het staatsapparaat	95
	8.2 Een nieuwe macht in een moderne samenleving	99
	8.3 De macht van de intellectuele en culturele elite	103
9	De macht van de politieke elite nader beschouwd	105
10	De macht van de economische elite	111
11	De Nederlandse elite	123
12	Omvang, vermogen en inkomen van elite en bovenklasse	131
	12.1 Algemeen	131
	12.2 Vermogen	133
	12.3 Inkomen	137
	12.4 Opleiding	141
	12.5 Gevolgen scheefgroei	144
13	De macht van instituties	147
14	De macht van lobbyisten	153
	14.1 Algemeen	153
	14.2 Duitsland	160
	14.3 Verenigde Staten	171
	14.4 Brussel	180
	14.5 Nederland	181
15	De macht van deskundigen en wetenschappers	187
16	De macht van informatie	197
17	De macht van landen	201

Deel III

Culturele macht

213

18	De macht van cultuur	215
	18.1 Algemeen	215
	18.2 Meer culturele macht, minder culturele macht	224
	18.3 Dimensies van de westerse cultuur	242

19	De macht van de media	255
	19.1 Het beginsel van de vrije pers	255
	19.2 Het verdwijnen van de vrije pers; de 'zeven' van Herman en Chomsky.	259
	19.3 Het duo lobby- en media-industrie	272
	19.4 De Nederlandse media	274
	19.5 Voorbeelden van inkleuring door Nederlandse media	280
	19.6 Hoop of wanhoop voor de media?	333
20	De macht van taal en 'het men'	341
21	Het wereld- en zelfbeeld van de bovenklasse	347

Deel IV

Een alternatief? 373

22	Macht voor de moderne massa?	375
23	Een samenleving zonder macht?	381
24	Dilemma's: macht-vrijheid-gelijkheid	389
25	De opvattingen over de moderne macht	397
26	Slotbeschouwing: onbedreigde macht, bedreigde onmacht.	401
27	Nawoord	405

Aangehaalde bronnen 415

Boeken 415

Tijdschriften, kranten, archiefstukken, documentaires,
nieuwsbulletins enzovoorts 421

Internetbronnen 423

Inleiding

Een persoonlijke ontboezeming als inleiding, ongebruikelijk, maar de diepste gronden van het boek kunnen niet beter worden geduid. Ze liggen dan ook ver weg, 65 tot 70 jaar geleden in mijn lagere schooltijd, de periode waarin ik probeerde de wereld en de mensen een plaats te geven, niet, zo moet ik eraan toevoegen, zonder verwondering, verbazing en soms zelfs verbijstering. In de jeugd wordt de loper uit gelegd voor onbezorgdheid; verdriet en vreugde verdwijnen er vaak onder. Sommige ervaringen geven het kleed rimpelingen die blijven ook al is het versleten.

Opgegroeid in een na de Eerste Wereldoorlog gebouwde wijk met voornamelijk (maar zeker niet alleen) voor geschoolde arbeiders en lagere ambtenaren bedoelde woningen, woonden mijn meeste vriendjes in de directe omgeving van het centraal gelegen grote plein waar aanpalend mijn ouderlijk huis lag. Toch ging je af en toe wel eens mee naar een klasgenootje die wat verder woonde. In de vijfde klas zat een aardig, verlegen jongetje, Rinus Vos, met vrijwel dezelfde leerprestaties als ik. De naam Rinus geeft al een aanwijzing over zijn sociale herkomst. Kennelijk vroeg hij mij eens mee te gaan naar zijn huis. Het huis stond op een hoek in een rijtje piepkleine woningen, niet lang daarna vrijwel allemaal voorzien van het predicaat 'onbewoonbaar verklaard'. De deur bevond zich in een soort afgesneden hoek van de bij elkaar komende huizenrijen van twee straten, de Van Ittersumstraat en de Van Ittersumdwardsstraat. Door de deur trad je direct in een zeer kleine woonkamer, armzalig gemeubileerd met een kale bank, een tafel en een paar rechte stoelen. De aanblik bij binnenkomst riep verbijstering op, een beeld dat zich in mijn geheugen heeft gebrand; 'Hoe is het mogelijk dat mensen in een dergelijke kale armoede leven' was mijn onmiddellijke reactie. Zelf ook niet veel welvaart gewend, het kenmerkende vijftiger jaren milieu van een geschoolde arbeider, maar mijn ouders woonden in een voor die tijd ruime woning, voorzien van tamelijk riant meubilair (waarschijnlijk omdat mijn moeder voor de troepen

uitliep met het verzamelen van antiek). De ontvangst door de moeder van Rinus was heel vriendelijk, bijna een beetje bedeesd of verlegen. Omdat ze een andere sociale afkomst vermoedde? Rinus heeft me het verdere leven achtervolgd. Zijn beeld ging altijd vergezeld met de vraag: 'Wat is er van hem geworden'. Mogelijk heeft deze existentiële ervaring geleid tot mijn latere opstandigheid, of misschien sterker, de neiging om altijd te vragen waarom de wereld in elkaar zit zoals die zich manifesteert.

In dezelfde periode werd ik op de lagere school met een aantal andere klasgenootjes, het merendeel meisjes, voorgesorteerd naar de middelbare school. De leerlingen die in staat werden geacht 'goed' onderwijs te kunnen volgen kregen wekelijks een of twee uur Frans, vermoedelijk omdat het vak ook op het rooster van de middelbare school voorkwam. Waarschijnlijk, maar daarin schiet mijn geheugen tekort, werd het groepje ook op andere wijze bijgespijkerd en klaargestoomd voor het toelatings-examen van de HBS. Rinus, hoewel vrijwel dezelfde rapportcijfers als ik, behoorde niet tot het eliteclubje. Voor hem was de ambachtsschool weggelegd. De weg die ik insloeg heeft nooit meer de zijne gekruist.

Een ander klasgenootje, Ineke Elferink, is me ook altijd bijgebleven. Hoewel ik nooit bij haar thuis ben geweest, moet haar woonsituatie niet zoveel hebben verschild van die van Rinus; een klein huisje in een tamelijk verpauperd gedeelte van een doorgaande weg in de wijk. Zij was de beste leerling van de klas, de aanvoerster van het clubje dat door de poort naar een gezegende toekomst had moeten marcheren. Niet alleen het slimst was ze, ook – maar dat is bijzaak – het mooist, die mijn eerste verliefdheid opwekte. Haar verloor ik al snel uit het oog op de HBS, evenals de andere leden van het elitegroepje. Dat was niet verbazingwekkend want in de vroege jaren zestig was het massaonderwijs al op stoom gekomen; liefst negen eerste klassen waren er, in die van mij trof ik geen voormalig klasgenootje aan. Wat ik zeker weet is dat Ineke al na een korte periode van de middelbare school verdween, later gevolgd door de andere meisjes. Geen van allen heeft zelfs de driejarige HBS of MMS voltooid. Alleen een voormalige buurjongen, wiens vader handelsreiziger was, heeft de opleiding voltooid, zij het in een iets lager tempo dan de schrijver. Ineke en de anderen hadden hoogstwaarschijnlijk moeite met de cultuuromslag; de sprong van het arbeidersmilieu naar de cultuur van de boven- en middenklasse op de HBS reikte niet ver genoeg. Ook ik had aanvankelijk de grootse moeite om het hoofd boven water te houden.

Daarnaast speelde uiteraard bij de meisjes het verwachtingspatroon een rol; vrouwen en meisjes hoorden in het huishouden, fabriek of winkel thuis, niet op school.

In de bovenbouw van de school viel nog wat anders op. Liep in de onderbouw de omgang met klasgenoten kriskras door elkaar, wel had ieder zo zijn eigen voorkeuren, in de bovenbouw veranderde dat. Opvallend was dat de leerlingen van rijke ouders voornamelijk met elkaar omgingen. Zij domineerden het schoolkrantje, het toneelgroepje enzovoort. Zij werden een soort enclave, die zichzelf bedroop. De rest keek een beetje tegen hen op, omgekeerd bejegenden de bevoorrechten hun medeklasgenoten een beetje minzaam; je bent er wel, maar niet belangrijk. Wat was er mis met mij, wat had ik niet wat zij wel hadden? Bij de uitreiking van het diploma was in ieder geval het besef gegroeid dat er zoiets als macht bestond, of in ieder geval vaak sociaal verschil tussen mensen. Foucault heeft in zijn radicaliteit eens opgemerkt dat studeren betekent dat je macht hebt (en krijgt) – hij zat er niet ver naast.

Met deze ervaringen in mijn jeugd had de macht zijn kruis nog niet verschoten. In andere gedaanten en schijn gestalten wandelde hij vooral in mijn werkzame leven later met me mee, wenste zich met mij te verstaan. Het waren confrontaties tot schade en schande, soms ook tot vreugde, evenzeer tot gepeins. In mijn eerste ambtelijke baan in de tweede helft van de zeventiger jaren nam ik met andere gemeentelijke ambtenaren deel aan verschillende inspraakgroepen van de bevolking in wijken van de gemeente. Bij inspraak krijgt men te maken met het fenomeen dat insprekers veelal uitgaan van de veronderstelling dat hun wensen en verlangens onverkort kunnen worden overgenomen door de overheid. Dat is niet altijd het geval, zo leert de ervaring van een aantal decennia. Gevolg: een teleurgestelde reactie van de insprekers. In de inspraakgroepen had ik naast meedenken tot taak randvoorwaarden aan te geven over wat mogelijk en niet mogelijk was in het gemeentelijke beleid. Nadat een keer verkiezingen hadden plaatsgevonden, kreeg ik te maken met een nieuwe wethouder van socialistische huize die nauwe contacten had met professionele opbouwwerkers die de bevolking ‘ondersteunden’ in het formuleren van eisen en verlangens. Al gauw kreeg ik via-via te horen dat ik binnen de inspraakgroepen als de ‘kwaai peer’ van de gemeentelijke afvaardiging werd afgeschilderd: door mijn wijze van debatteren, argumentatie, vragen stellen, expressie en mimiek liet ik kennelijk merken dat niet alle verlangens zouden kunnen worden gehonoreerd. Ik kreeg zelfs de indruk ‘gevreest’ te zijn. Ook de betreffende wethouder van PvdA-huize liet merken niet gelukkig te zijn

met mijn kritische functioneren. Zij ging ervan uit dat ambtenaren zoveel mogelijk solidair moesten zijn met bewoners en dat na de inspraakfase het gevecht op politiek niveau gevoerd moest worden.

Van geen kwaad bewust was ik toen. Maar in een volgende functie kreeg ik steeds vaker een signaal dat door mijn wijze van functioneren een tegelijk goede en minder goede uitstraling of invloed uitging. Een zekere intelligentie en een ontwikkeld analytisch vermogen werden gewaardeerd, maar de kritische en misschien directe uiting ervan met wellicht zelfverzekerde expressie en mimiek erbij minder. Dat intelligentie en wijze van uiting door mensen niet altijd worden gewaardeerd is zonneklaar ('het beste jongetje van de klas'); deze gedragskenmerken moeten om geaccepteerd te worden bij voorkeur langs een omweg worden geuit, die anderen in hun waarde laat. Harry Mulisch heeft in een interview eens opgemerkt dat bij zijn binnenkomst een gezelschap vaak verstomde; volgens hem zagen velen in zijn houding en gezichtsuitdrukking arrogantie en zelfverzekerdheid. Zelf heb ik die ervaring overigens niet gehad met de schrijver bij een zijdelingse ontmoeting in een lunchroom te Zutphen in de begin jaren tachtig. Daar toonde hij zich zeer beminnelijk, vroeg of wij bezwaar hadden tegen het plaatsnemen van hem en maakte mijn moeder een complimentje.

Om niet te traceren redenen hebben mijn bovengenoemde ervaringen met macht als uitdrukking van sociale verschillen tussen groepen en opgesloten in persoonlijke verschillen tussen individuen een heel leven lang geïntrigeerd. Het noopte tot een nader dieper onderzoek naar het wat, waarom en hoe.

Om de verwachtingen te temperen nog dit. Degenen, die denken dat de mens zijn primaire aandriften tegenwoordig onder controle heeft en zijn DNA heeft overwonnen zijn gewaarschuwd. Evenzeer de mensen die menen gesterkt in het leven te staan door de moraliteit. In het vervolg wordt dit optimisme niet gedeeld; het menselijke handelen wordt nog steeds in belangrijke mate bepaald door de genen die zich ook in de prehistorische mens manifesteerden, zij het – zoals Freud ook stelde – verhuld, versluierd of zo men wil gesublimeerd door de culturele jas. Joods minnend Nederland zij eveneens gewaarschuwd. Er wordt – wellicht te – uitvoerig stilgestaan bij de onderdrukkende en bloedige macht van Israël dat daarbij voorbij gaat aan de grote humanitaire traditie van denkers in het joodse volk. Voor de aandacht zijn redenen: de laakbare houding van de Nederlandse media over het dagelijks mensenrechten schendend handelen van het land en het voorbijgaan aan de historische wording van

het land, waarin direct al een superieure houding van zionisten ten opzichte van de Palestijnse bevolking aanwezig was.

Wellicht ook een mogelijke verontschuldiging. Bij de behandeling van de onverhulde en verhulde machtsuitoefening door de media wordt uitvoerig stilgestaan bij kwesties die de afgelopen jaren volop in de belangstelling stonden maar zeer gekleurd gebracht. Het noopte tot een tamelijk uitgebreid historisch exposé over de behandelde aangelegenheden. Daar heeft de lezer recht op bij het in gebreke blijven van de traditionele media. Hopelijk is het niet teveel geworden.

Deel I

Macht

1

Wat is macht?

1.1 De ontkende macht

Het omschrijven van macht is wellicht de moeilijkste opgave. En om een schot voor de boeg te geven, eigenlijk ook een onmogelijke. Merkwaardig genoeg hebben maar weinig filosofen en psychologen zich er diepgaand mee bezig gehouden. In het verleden zijn er relatief weinig studies over dit alomvattend fenomeen verschenen, de laatste tien jaar is er meer aandacht voor. Wel zijn er denkers die er weinig twijfel over laten bestaan dat macht een alom aanwezig en existentieel gegeven is. Ze formuleren het in verschillende bewoordingen. De denker Elias Canetti (1905-1994) stelt: 'Niets is zo verouderd als de macht, zelfs het geloof is jonger'.

Foucault (1926-1984) valt hem bij met een andere variant: macht zit in alle kieren en naden van de samenleving. In zijn verbijsterende beschrijvingen van de samenleving in het concentratiekamp Auschwitz merkt de Italiaan Primo Levi (1912-1978) op dat uitoefening van macht waarschijnlijk ligt opgesloten in de genetische erfenis van de mens als kuddedier.¹ Tenslotte verwoordt de Franse filosoof Jean Améry (1912-1978), die zijn ervaringen in het concentratiekamp Dachau tot onderwerp van vele indringende beschouwingen heeft gemaakt, in feite hetzelfde als hij dwang en het slachtoffer ervan tot de fysieke en sociale menselijke natuur rekent.²

1 Levi 1999:472.

2 Améry 1977:173.

Geen van deze denkers geeft een duidelijke definitie van macht. Friedrich Nietzsche (1844-1900) doet dit het meest uitgebreid met zijn beroemde en beruchte 'Wille zur Macht', zij het dat bij hem de inhoud van het begrip in de loop van zijn leven duidelijk anders wordt. Aanvankelijk heeft het bij hem vooral een interne, psychologische functie: het is een vorm van zelfoverwinning en 'zelfoverstijging' van het individu, de wil om een nieuw bewustzijn te scheppen waarmee hij zichzelf en het leven tegemoet kan treden, als het ware een zijnsverandering.¹ Het is het volstrekt autonome individu, dat heerser is over zijn eigen deugden en ondeugden, niet geremd door enig uiteindelijk levensbeginsel. Vooral deze (jonge) Nietzsche is het lievelingskind van hoogleraren filosofie die zich vooral richten op de tegenwoordig mateloos populaire levenskunst (Paul van Tongeren, Joep Dohmen); het is de uitdrukking van een tijdsgeslacht waarin het individu op de troon zit en zichzelf voortdurend wil ontwikkelen.

Daarna ontwikkelt Nietzsche de Wille zur Macht als een grondprincipe van het leven, een poging tot interpretatie van de wereld. Niet alleen de mens en de maatschappij maar ook de hele natuur moet verklaard worden uit het beginsel. In 1885 omschrijft hij het beginsel als volgt:

En weten jullie ook wat voor mij 'de wereld' is [...] een monster van kracht, zonder begin, zonder einde, een vaste ijzeren grootheid van kracht, die niet groter, niet kleiner wordt [...] als geheel onveranderlijk groot, een huishouden zonder uitgaven en verliezen, maar ook zonder groei, zonder inkomsten [...] maar veeleer als kracht overal, als krachtenspel en krachtgolven tegelijk een en 'veel'.²

In dit allesbepalende krachtenveld wordt de Übermensch geplaatst die met zijn wil de wereld naar zijn hand zet: 'Er is niets in het leven van waarde behalve de graad van macht'.³ Wat anders geformuleerd kan volgens Nietzsche de wereld opgevat worden als brok energie waarin de aanwezige krachten voortdurend circuleren en zich herverdelen. In zijn misschien befaamdste boek merkt hij op: 'Het worden heeft geen *doeltoestand* [cursief N.], mondt niet uit in een zijn'.⁴

1 Alinea ontleend aan Safranski 2000:275-286.

2 Nietzsche op citaat in: Safranski 2000:286-287.

3 Nietzsche op citaat in: Rudiger Safranski, 'Verhitte ideeën ironisch gekoeld', *Trouw*, 17-6-2000.

4 Nietzsche 1992:100.

De enorme krachten in de (mensen)wereld doen de mensen huiveren. Hun angst moet gesust worden, zij willen bescherming. Daartoe dient in zijn beleving de moraal, die de zwakken wil beschermen en meer rechtvaardigheid wil scheppen. De opkomende socialistische beweging in zijn tijd ziet hij als een uitdrukking ervan. Maar als het meest geniaal beschouwt hij de fopsteen van de christelijke moraal.¹ Nietzsche heeft dan überhaupt weinig meer met de bespiegeling van de (eigen) menselijke geest die zichzelf en de wereld doorgrondt; die is zelfgenoegzaam.² Hij *ziet* [cursief auteur] slechts kracht in de werkelijkheid en natuur. Dat lijkt niet ongegrond. Maar hoe zit het met zijn eigen zielenroerselen? Wie Nietzsche heeft gelezen kan niet anders concluderen dan dat het een bruisend vat van strevingen en tegenstrevingen is. De latere Freud zal dat als een algemene menselijke karakteristiek aanmerken. Hij typeert de psyché van de mens als een structuur van krachten en drijfveren, die elkaar tegenwerken en geladen zijn met energie.³ Het lust- en realiteitsprincipe liggen in het menselijke brein voortdurend met elkaar overhoop. Met superego, ego en het onderbewuste is het niet anders.⁴

Overall macht en onmacht rondom en in ons. Ook in religieuze transcendentie is de mens uitgeleverd aan macht. De mens laat in de enorme diversiteit aan religieuze belevingen op deze aarde zijn lot bepalen door een gepersonifieerde hogere macht, natuurkrachten of animistische geesten. Heel tegenstrijdig vindt dit evenzeer plaats in de kritiek op religie van Ludwig Feuerbach (1804-1872): de mens heeft zijn eigen vermogens overgebracht naar een goddelijk wezen boven hem. Hoe belangrijker de betekenis van God wordt, des te zwakker de mens.⁵ Volgens deze filosoof moet de mens het geluk in zichzelf gaan zoeken. Op Feuerbachs ideeën heeft Marx zijn (tien) *Thesen über Feuerbach* gepubliceerd waarin hij zijn collega verwijt het individu los van de materiële en maatschappelijke productiecondities te beschouwen, die het geluk van de mens in essentie bepalen. In afgeleide zin kan religie ook tot menselijke

1 Rudiger Safranski, 'Verhitte ideeën ironisch gekoeld', *Trouw* [cursief], 17-6-2000. Voor een nadere beschouwing over moraliteit, medelijden en streven gelijkheid zie ook Nietzsche 1992:465-475 (paragraaf 'De grote opstand van gepeupel en slaven')

2 Stefan Hartmans, 'Nietzsche; Aantekeningen van een helderziende wandelaar', *De Groene Amsterdammer*, 11-11-1992.

3 Fromm 1970:30.

4 Kortweg aangegeven is superego het deel van het brein waarin het geheel van normen en waarden is opgenomen dat de mens door zijn sociale omgeving wordt bijgebracht, het onderbewuste is het deel van de psyche waarin impulsieve directe driftmatige behoeften en verlangens heersen en in het ego is het brede palet aan verstandelijke vermogens om met de omgeving om te gaan werkzaam.

5 Fromm 1970:45.

macht leiden. Zij die beschikken over kennis en vaardigheden om met het buiten- of bovenaardse te communiceren of toegang hebben tot religieuze voorwerpen en relikwieën, nemen in primitieve samenlevingen vaak een invloedrijke positie in, ook in kleine groepen jagers en verzamelaars, stellen Graeber (1961-2020) en Wengrow (1972) in hun monumentale studie *The dawn of everything*.¹

Toch: macht blijft een glibberig begrip. Dat komt waarschijnlijk door het instrument waarvan de mens zich bedient: taal. Woorden en begrippen blijven abstracties die nooit volledig greep op de werkelijkheid krijgen, laat staan dat zij beleving van macht door mensen kunnen afdekken. Macht is daarvoor ook een te subjectief gegeven. Kan een ander sociaal of materieel verschijnsel, zoals stoel, actrice, bakker, nog in algemene afspraken die een groep met elkaar heeft afgesproken, worden gevangen of geduid, bij macht schiet dit instrument tekort (hoewel ook tien beschrijvingen van een tafel door verschillende mensen een grote diversiteit te zien zal geven). Aan deze beperkingen die gebruik van taal met zich meebrengt wordt maar al te gemakkelijk voorbijgegaan in de praktijk van menswetenschappen. Hoe kan de onmacht van de taal beter worden verwoord dan door de dichter Rainer Maria Rilke in de strofe van het gedicht 'Die dingen singen hör ich so gern'

Ich will immer warnen und wehren: Bleibt fern
Die Dingen singen hör ich so gern,
Ihr rührt sie an; sie sind star rund stumm
Ihr bring mir alle die Dingen um

Ook bij een afstandelijke blik lijkt weinig zo moeilijk grijpbaar als macht, vaak moeilijk aanwijsbaar, die zich in zo vele gedaanten slinks openbaart; psychologisch, economisch, politiek, sociaal, symbolisch enzovoort; een veelkoppig beest dat moeilijk te temmen is. In het menselijke contact is macht nauwelijks bespreekbaar; er berust veelal een taboe op. In het taalgebruik heeft de moderne maatschappij ook een bijzonder jargon ontwikkeld om macht te verhullen of te verdoezelen. De woorden 'verbinding' en 'inclusiviteit' hoor je vrijwel dagelijks voorbijkomen, suggererend dat er tussen mensen geen of in ieder geval gemakkelijk te overbruggen (machts-)verschillen bestaan.

Evenzo wordt niet graag toegegeven dat je in situaties dingen worden opgelegd, je machteloos bent of het gevoel hebt, zonder het nader te kunnen omschrijven, dat je

1 Graeber en Wengrow 2021:158-160.

gedrag wordt gestuurd. Eerder wordt ontkend dat je aan een touwtje bungelt. Maar het gevoel dat je dingen doet of denkt waarin je niet volledig vrij bent is in vele situaties vrijwel altijd voelbaar, al is het misschien taalkundig ondefinieerbaar. Niet zonder reden stelde Foucault dat elke macht gewantrouwd diende te worden zonder daarmee gezegd te willen hebben dat macht persé kwaadaardig is.

Wellicht is de complexiteit van het begrip macht ook een oorzaak voor het zwijgen erover. Nog aannemelijker is dat het geassocieerd wordt met iets negatiefs. Mensen geven niet graag toe dat ze dromen van een machtige positie in de politiek, het bedrijfsleven of de overheid. Toch moet er bij velen een heimelijk verlangen – ‘guilty pleasure’? – naar bestaan als afgegaan wordt op de 34 drukken die het boek van Robert Greene (1959) *De 48 wetten van de macht* heeft beleefd, een handboek of gids voor het bereiken van een machtige positie dat vijftienvintig jaar geleden voor het eerst verscheen. Hoeveel ministers, Kamerleden, CEO's, directeuren en anderen, die bij de start van de maatschappelijke loopbaan niet tevreden waren met hun positie, hebben het gelezen?

Dat zullen we niet gauw weten, want machtigen zelf zwijgen er liever ook over, op straffe van misprijzen of veroordeling. Macht houdt zich bij voorkeur stil als het over zichzelf gaat. Of zij wijst naar een ander of ander fenomeen als boosdoener. Als iemand zijn boekje te buiten is gegaan tegen iemand, ofwel macht heeft gebruikt, wordt niet zelden als excuus gewezen op een buiten hem gelegen instructie of opdracht, in de trant van ‘ja maar, . . . dat is hier normaal’, of ‘ik heb opdracht gekregen . . .’. Een recent voorbeeld over hoe macht(misbruik) zich jarenlang in de coulissen heeft weten te verschuilen zijn de publieke media.

Men ziet in vele praatprogramma's immer – daar heerst nooit chagrijn – opgewekte en glimlachende presentatoren. Zelden betreft hun gezicht of sterker, worden ze simpelweg onaardig. De kijker of luisteraar krijgt voortdurend de indruk met een rozige wereld van doen te hebben. Dat blijkt toch niet het geval, want als een klein sneeuw-balletje doken plotseling nogal wat berichten op over wat tegenwoordig geschaard wordt onder ‘grensoverschrijdend’ gedrag, dat wil zeggen onprettige seksuele avances, intimidatie, negeren, woede-uitbarstingen, schelden enzovoorts. In de publieke omroep waren deze fenomenen vooral voorradig. De kruik bleek al tijden geleden te water zijn gegaan want er openbaarde zich een geschiedenis van ongeveer tien jaar. Dat men dit machtsmisbruik echter verfoeide moest het publiek nu plotseling

duidelijk worden gemaakt met het starten van grondig en breed onderzoek. Voor de hele publieke omroep werd een onderzoek naar de werkcultuur ingesteld. Eind november 2024 bleek er nog maar bar weinig te zijn veranderd, zo bleek uit een (tussen) rapportage van regeringscommissaris Mariëtte Hamer (1958). Maart 2025 besloot de voorzitter van de NPO, inmiddels ook onder vuur voor haar harde bestuursstijl, ontslag te nemen. Maar ook elders dook de bacterie op. Op 23 augustus 2024 bleek dat de toneelgod Ivo van Hove van het Internationaal Amsterdams Theater, door heel cultuur minnend Nederland vanaf 2000 op handen gedragen, in zijn openbare optredens de beminnelijkheid zelve, en zijn entourage zich structureel te buiten waren gegaan; reden voor de Raad van Toezicht om collectief af te treden.

De opwinding over grensoverschrijdend (seksueel) gedrag was een beetje misplaatst. Iedereen die een beetje bekend is met de amusementswereld weet dat het tot voor kort niet ongebruikelijk was dat aankomende sterretjes, om een eerste stap in hun carrière re zetten, niet zelden de regisseur of producer enkele aangename nachtelijke uurtjes bezorgden. Of dit graag of enigszins tegenstribbelend werd gedaan, blijft buiten beschouwing. Jaap van Ginneken verwijst in zijn boek *Verleidingen van de macht* naar een studie hierover. Maar met het sinds de jaren negentig bestaande 'correcte taboe' werd hierover gezwegen.

Het zwijgen over macht of misbruik ervan wordt in de hand gewerkt door de hedendaagse moderne samenleving die in de ogen van velen de kroon heeft gezet op het vrijheidstreven van de afgelopen eeuwen. Vrijheid kan en moet in alle kieren en naden van de samenleving gevierd kunnen worden. Elke zelfbeperking, hoe belangrijk ook voor een algemeen prijzenswaardig doel, wordt veroordeeld en verafschuwde. Men hoeft maar te denken aan de woedende reacties tijdens de coronatijd op beknotting van activiteiten. Dat het hier gaat om een bepaalde soort vrijheid, namelijk die in de persoonlijke levenssfeer, wordt veelal niet beseft. Macht in andere levenssectoren wordt veelal gemakkelijk aanvaard, hoewel soms met gemonkel. Bij vele dimensies waarin de macht zich toont en mensen afhankelijk maakt, staan de meeste burgers niet stil.

Waar de macht tegenwoordig handig gebruik van maakt is dat ze in de moderne samenleving op steeds grotere afstand van burgers verblijft. Globalisering, schaalvergroting van organisaties en bedrijven en een steeds vergaande complexiteit van de samenleving maken dat ver van de burger beslissingen worden genomen met verstreckende gevolgen voor zijn alledaagse doen en laten. In het hoofdkantoor van

een investeringsmaatschappij in New York nemen een of meerdere CEO's op grond van abstracte cijfers het besluit dat een verliesgevend bedrijf gesaneerd moet worden. Via vele afdelingen binnen het kantoor wordt het doorgegeven aan een Europese of nationale dochter die het vertaald naar een aantal concrete arbeidsplaatsen dat moet verdwijnen. Protesteren in New York zal weinig opleveren voor het Nederlandse bedrijf, ook niet voor het Europese hoofdkantoor in Brussel.

Bij het Nederlandse natuur en stikstofbeleid gaat het niet veel anders. De minister-raad neemt een principebesluit om de stikstofuitstoot met een bepaald percentage te beperken omdat de Europese regelgeving maatregelen vereist. Vervolgens moeten meerdere departementen uitwerken hoe dat bewerkstelligd kan worden via beperking van aantal dieren, nieuwe technologieën, omzetting agrarisch land in natuurgebied en financiële uitkoopregelingen voor boeren. Wanneer dit enige gestalte heeft gekregen moet overleg worden gevoerd met provincies die het beleid moeten uitvoeren enzovoorts. De macht komt trapsgewijs naar de burger en de boer; de laatste hangt aan vele touwtjes. Niet in de laatste plaats doordat het probleem wordt geduid en cijfers, getallen en jargon die hem doen duizelen. Degene die al die stukken kan doorgronden waarop een beslissing wordt gebaseerd, kan worden voorgedragen voor een nieuw in te stellen Nobelprijs. De tijd dat een grote regionale fabriek (bijvoorbeeld de voormalige DAF-fabrikant) een beslissing neemt waarbij de werknemer duidelijk weet wie en waar die genomen, en bij wie hij zich kan vervoegen met een demonstratie, ligt veelal achter ons. Ook op gemeentelijk niveau is vaak onduidelijk wie uiteindelijk verantwoordelijk is voor een besluit. Is dit een uitwerking van een landelijke regeling? En waarom gebeurt dit in mijn gemeente en niet 40 kilometer verder? De gemeentelijke overheid kan zich bovendien achter een besluit verschuilen omdat ze voor haar medewerking een niet in de openbaarheid verschenen toezegging op een ander gebied heeft verkregen. Omgekeerd loopt de weg om de beslissing van de macht te nemen trapsgewijs omhoog naar het centrum van de macht via vele afdelingen, hoofden van afdelingen en vestigingen, waar burger, werknemer en boer evenmin grip op hebben of kunnen krijgen.

Macht mag ontkend worden, zij toont zich in vele gedaanten en symbolen opzichtig in de openbare ruimte. In de bebouwde omgeving manifesteert zich de sociale gelaagdheid. De macht kiest voor zichzelf de mooiste plekken in stad of dorp waar de luxe huizen of villa's verrijzen. Wat resteert aan minder fraaie plekken mag worden

gebruikt door hen die het minder hebben getroffen; zij moeten het doen met minder ruimte en groen. Gemeenschappelijke ruimten voor niet economische doelen worden verwaarloosd. Symbolen van de macht uit het verleden worden geconserveerd opdat iedere burger weet hoe belangrijk de macht van toen was. Het verschil in omgeving heeft volgens de socioloog Pierre Bourdieu (1930-2002) een sterk bepalende invloed op je ontwikkeling en denken.¹ De 19de-eeuwse romancier Victor Hugo (1802-1885) houdt in *De klokkenluider van de Notre Dame* een briljant filosofisch vertoog over de architectuur als het eerste schrift van een samenleving – dus van de macht.²

Het gegeven van de alom aanwezige menselijke macht als onderdeel van de menselijke habitus, roept de vraag op of het mogelijk is daar een oordeel over te vellen: zijn wij in staat om voldoende afstand te nemen van wat tot onze innerlijke en uiterlijke existentie behoort, wat eigen is aan ons wezen? Of een stap verder: is moraliteit te scheiden van onze essentie zonder een transcendentale entiteit te worden die feitelijk losstaat van ons Zijn; een kunstgreep of verzoeningsoffer zonder feitelijke gevolgen voor ons Zijn?

1.2 Definities van macht

De meeste mensen ervaren macht in persoonlijke zin; een ander heeft invloed op zijn of haar gedrag. Of men wijst bepaalde groepen of instanties aan die in min of meerdere mate van invloed zijn op het handelen. Vaak zijn die groepen niet scherp van elkaar te onderscheiden. De beïnvloeding kan ook trapsgewijs of indirect gebeuren door het oprichten van maatschappelijke instituties of organisaties die hun ideeën in de samenleving proberen door te voeren. Maar macht kan ook in meer onpersoonlijke zin worden uitgeoefend via mechanismen die terug gaan op de biologische of sociale habitus van de mens als groepsdier of -wezen. Vaak ziet men in de maatschappelijke praktijk deze vormen van macht in elkaars verlengde liggen of zij zijn nauwelijks van elkaar zijn te onderscheiden; het is een kluts van persoonlijke, onpersoonlijke, directe en indirecte macht die gezamenlijk het gedrag van mensen in een samenleving bepalen. Zij kunnen niet van elkaar worden gescheiden maar om de werking van macht duidelijk te maken is het wel nodig ze te onderscheiden.

Een nadere en voorlopige objectivering en duiding is derhalve onontkoombaar. Het

1 Bourdieu, 'Ortseffekte' in: Bourdieu 1997:163-165.

2 Hugo 1996:202-217.

ligt voor de hand dan te beginnen met de omschrijving die Van Dale geeft. Ook onze taalkundige Bijbel heeft problemen met de omschrijving; zij geeft geen algemene definitie maar 15 aan een specifieke context gebonden beschrijvingen. Voor het doel van het boek geeft internet een beter handvat. Wikipedia volgt de omschrijving die de socioloog Max Weber (1864-1920) geeft: het vermogen van personen of groepen om andere personen, groepen of zaken de wil op te leggen, eventueel tegen de wensen of belangen van die anderen in. Macht onderscheidt zich van gezag doordat macht, in tegenstelling tot gezag, niet gelegitimeerd is.¹ Gezag is geaccepteerde macht. Zoals uit het vervolg zal blijken kan daar ook anders over worden gedacht.

De Amerikaanse hoogleraren Julie Battilana (1977) en Tiziana Casciaro (?) voegen in hun boek *De waarheid over macht*, waarop nog een aantal malen wordt terug gekomen, er methoden om macht te verwerven aan toe. Macht wordt bereikt door overreding of door dwang.² Wat onder dwang precies wordt verstaan blijft bij de auteurs onduidelijk. Belonen is ook een vorm van macht, maar valt dit onder overreding? Een belangrijke aanvulling die ze wel noemen is wel dat macht ontstaat uit de zeggenschap over hulpbronnen waaraan anderen belang hechten.³ Ook van hulpbronnen wordt echter geen nadere omschrijving gegeven.

De Duitser Thomas von Winter (1954) sluit min of meer aan bij de door de Amerikaanse auteurs gegeven omschrijving van macht. Wel maakt hij een onderscheid tussen beïnvloeding, andermans gedrag veranderen door het verstrekken van informatie, en dominantie of macht dat het gedrag van mensen bepaalt door het onthouden of schenken van schade of voordeel.⁴ Tenslotte noemen Graeber en Wengrow nog een vorm van machtsuitoefening: charismatisch leiderschap.⁵ Mensen kunnen door uitstraling en expressie in meest uitgebreide zin anderen beïnvloeden. Wordt de macht die aan die mensen wordt toegeschreven echter ook door hen nagestreefd, is de intrigerende vraag. Vermoedelijk in eerste aanleg niet, later er bewust van geworden, wel. Op deze machtsvorm wordt niet nader ingegaan. Zij kan in de regel – wellicht met uitzondering van figuren als Jezus Christus en Franciscus van Assisi – veelal niet

1 [https://nl.wikipedia.org/wiki/Macht_\(sociale_wetenschappen\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Macht_(sociale_wetenschappen))

2 Battilana en Casciaro 2021:19. Op hun definitie wordt in het boek overigens niet terug gekomen. Het gaat over het beïnvloeden of manipuleren van hulpbronnen die voor andere partijen van belang zijn (zie hierna).

3 Peter Fijbes, 'Vijf soorten macht', <https://fijbes.nl/vijf-soorten-macht>.

4 Winter 2022:223.

5 Graeber en Wengrow 2021:364,413.

lang standhouden zonder (ook) gebruik te maken van andere vormen van macht. Bovendien is zij meestal gebonden aan bepaalde maatschappelijke omstandigheden of de maatschappelijke positie van groepen en mensen.

Alles overziende lijkt de essentie van macht toch uiteindelijk te liggen in het beschikken over de hulpbronnen of materiële middelen die voorzien in directe behoeften van voedsel, water, bescherming en onderdak. Hierop berust het primaire wel en wee van mensen. Sinds een aantal eeuwen hebben mensen veel meer dan dat; ze hebben er een etage opgebouwd van niet direct noodzakelijke rijkdom en luxe. Maar ook deze welvaart is uiteindelijk afhankelijk van de materiële middelen waarover men beschikt. In vroegere samenlevingen was ook puur geweld een belangrijke bron van macht. De feodale samenleving is volgens vele historici ontstaan door het geweld van rondtrekkende voormalige officieren uit het Frankische leger, al of niet vergezeld door medestanders, die beschikten over zwaar wapentuig en een paard waarmee ze de boerenbevolking in een gebied onderwierpen. Zodra zij een gebiedje hadden veroverd beschikten zij echter over de materiële middelen waarvan de boeren direct afhankelijk waren.

In de moderne samenleving, maar ook al veel eerder, is daar een andere hulpbron bijgekomen: het beschikken over en manipuleren van kennis en informatie. Elke vorm van kennis is macht stelde Foucault. Moderne (sociale) media zijn belangrijke machtsinstrumenten geworden. Niet zozeer de producenten van kennis en informatie zijn de meest machtigen maar degenen aan wie ze worden geleverd; de afnemers van kennis en informatie kunnen worden gerekend tot de hofhouding van de macht. Deze (hulp)bron ligt tevens ten grondslag aan een in vrijwel elke samenleving bestaand verschil in waardering tussen hoofd- en handenarbeid. Met kennis en informatie kon de vroegere mens de altijd bedreigende omgeving beter naar zijn hand zetten en de leefsituatie van de groep verbeteren. Met het ontstaan van het kapitalisme werd hun rol bij de ontwikkeling van techniek van doorslaggevende betekenis voor de verdere ontwikkeling van dit maatschappelijke model.

De definitie die in het boek wordt gebruikt is: het onbedoeld en bedoeld beïnvloeden van het menselijke gedrag door individuen en groepen met gebruikmaking van fysieke, economische, psychologische, verbale en culturele instrumenten. Hoewel Battilana en Casciaro machtsuitoefening door culturele overdracht wel onderkennen, nemen ze dit element vreemd genoeg niet over in hun definitie of geven het wellicht impliciet

een plaats in het begrip overreding. Bovendien schenken ze er weinig aandacht aan in hun boek. Hierna zal blijken dat culturele machtsuitoefening via taal, media en onderwijs een zeer belangrijk machtsmiddel is. Tenslotte nog een opmerking over het opnemen van 'onbedoeld' in de definitie. Macht wordt ook vaak niet bewust of onbedoeld uitgeoefend. Een psycholoog of arts heeft bijvoorbeeld altijd macht, hoewel hij of zij die vaak niet bewust wil uitoefenen; zijn status als deskundige maakt, niet zelden in de kwetsbare situatie van een patiënt, dat in een afhankelijkheidsrelatie met een cliënt per definitie invloed of macht ontstaat. Evenzo zijn er vele mensen in de thuiszorg die het allerbeste met hun cliënten voor hebben maar toch onnodig en onbedoeld 'betuttelen'.

Opvallend is dat alle omschrijvingen van de aangehaalde auteurs zich vooral richten op het *resultaat* van de macht; dat anderen handelen naar degene die macht heeft. Macht als zodanig, wat het concreet inhoudt in de psyché bij de degene die macht uitoefent of ervaart, blijft buiten beschouwing. Merkwaardig is voorts dat de definities uitgaan van *degene die macht uitoefent*. Buiten beschouwing blijft degene op wie de macht zich richt. Omdat de machtigen slechts een relatief beperkte groep zijn is het goed denkbaar dat het tot een min of meer natuurlijke houding van mensen behoort de op hen uitgeoefende druk gewoon te accepteren en het als *zodanig niet als macht ervaren*. Of anders gezegd: macht gewoon als natuurlijk gezag ervaren. Macht heeft derhalve een belangrijke subjectieve belevingscomponent: ervaart het individu feitelijk de geconstateerde uitoefening van macht ook als macht, of als invloed? Of helemaal niet en wordt het als volstrekt natuurlijk ervaren. Hier wordt de problematiek leider-volgelingen of -kudde aangeroerd waarbij nog uitvoerig zal worden stilgestaan.

De gegeven omschrijvingen suggereren ook dat macht (louter) ligt opgesloten in personen of groepen. 'Onbepaalde' macht, die indirect, via cultuur, waarden, normen, gewoonten of 'het men' wordt uitgeoefend lijkt er buiten te vallen. Vroeger was het in dorpsamenlevingen voor boeren en kinderen de gewoonte de pet af te nemen als de notaris of grondeigenaar voorbij kwam. Ervaarden zij dat als persoonlijke dwang of was het volstrekt normaal binnen de gegeven machtsverhoudingen? Nog niet zo lang was het gebruikelijk dat vrouwen minder tot hoge posities doordrongen of minder verdienden dan mannen, zonder dat veelal de achterstelling werd ondervonden. Is (enige) angst die vrijwel elke een gemeenteambtenaar voelt als hij plotseling bij de

burgemeester moet komen geïnstitutionaliseerde schrik voor de macht? Het antwoord moet 'ja' luiden. Eerder is Foucault aangehaald met zijn voorbeeld dat het gaan studeren betekent dat macht aan iemand wordt toegeschreven. Daar doelt hij op het verschijnsel dat het volgen van een hoge opleiding zeer gewaardeerd wordt in de samenleving en men om die reden met een zekere waardering en achting naar iemand gaat kijken, waardoor die persoon meer invloed krijgt. Ook hier is macht in het geding.

Wat al eerder aangeroerd is wordt bevestigd: taal is een beperkt instrument. Of anders gezegd, we hebben van doen met een kennistheoretisch of epistemologisch probleem. Wellicht dat het te maken heeft met waarmee macht vaak wordt gelijkgesteld of vergeleken: kracht of energie. Macht als onderdeel van het algemene krachten- of energieveld waaruit het universum bestaat. Ook deze begrippen zijn moeilijk precies te omschrijven in hun 'werkelijke' gedaante.

Alle pogingen tot definiëring ten spijt lost niet het daaraan ten grondslag liggende kennistheoretische probleem op; met de gegeven riemen zal moeten worden geroeid. Foucault lijkt niet zonder reden nergens in zijn werk een definitie te hebben gegeven. De uitwerking ervan op het individu stond bij hem centraal.¹ Macht als zodanig interesseerde hem veel minder. Wel zal geprobeerd worden macht in al zijn gedaanten zoveel mogelijk te concretiseren, bepaald en onbepaald, direct en indirect, bewust en onbewust.

Met een nadere studie naar macht wordt een taboewereld betreden. Wat met de Verlichting in gang is gezet, heeft zich de afgelopen decennia steeds nadrukkelijker in de wetenschap en media geopenbaard: het idee van de redelijke, rationele en goede mens die beschikt over een vrije wil. Afstand is genomen waarvan alle godsdiensten uitgaan: de mens is een zondig wezen dat zich met door religie aangeboden wenken en voorschriften nog enigszins kan verhouden tot zijn medemens. Er is een nieuw denken ontstaan: de mens kan met zijn verstand corrigeren wat 'mis' is met hem. Volgens Nietzsche is dat een mythe: de moraal van de 'vrije wil' is een 'toneelspel' [...] een stap naar *de ontwikkeling van het machtsgevoel* [cursief N.] zelf dat men zijn hoge toestanden (zijn volmaaktheid) ook zelf heeft veroorzaakt [...].² Arthur Schopenhauer (1788-1860) heeft een vergelijkbare opvatting, als tenminste de vrije wil als een product van het verstand kan worden opgevat. Intelligentie staat direct of indirect altijd in

1 Foucault, 'The subject and power' in: Foucault 2020:327.

2 Nietzsche 1992:109.

dienst van de wil of het eigen belang.¹

Kortom, macht(uitoefening) is veelal een onontwarbare kluw. Zelfs in situaties waarin sprake is van evidente machtsuitoefening, bijvoorbeeld in politieke besluitvormingsprocessen, is het vaak moeilijk wat de concrete en traceerbare invloed van de deelnemers is. Neem de invloed van de premier of minister. Hij of zij mag een beslissing naar buiten brengen en verdedigen, het is heel moeilijk na te gaan hoe dat besluit tot stand is gekomen en in hoeverre hij of zij zelf de knoop heeft doorgehakt. Achter de schermen kan zich een spel van geven en nemen en belangenbehartiging hebben afgespeeld dat niet zichtbaar is, waarin een compromis onvermijdelijk was en veelal ook in formeel-wetenschappelijke zin ondoorgrondelijk blijft, zelfs als notulen van vergaderingen openbaar worden.

Misschien kan macht wel grotendeels gelijkgesteld worden met het verschil tussen mensen. Elk individu heeft zijn eigen lichamelijke en geestelijke vaardigheden en bijzonderheden. Door deze te gebruiken en tentoon te spreiden moet een ander zich aanpassen, wordt erdoor geïmponeerd of voelt zich geremd de zijne te uiten. Daarmee wordt hij niet degene die hij zou willen zijn. De socioloog T.B. Bottomore haalt Jean Jacques Rousseau (1712-1778) aan die een onderscheid maakt tussen individuele verschillen van mensen die teruggaan op fysieke en geestelijke eigenschappen. Daarnaast bestaat een moreel of politiek onderscheid verschil tussen mensen die ‘afhankelijk is van een zekere conventie en berust op, althans gerechtvaardigd wordt dóór, toestemming van de mensen. Deze tweede soort heeft betrekking op verschillende voorrechten die sommige mensen ten nadele van andere genieten, zoals het voorrecht rijk te zijn, hoger in aanzien te staan, machtiger te zijn [...]’²

In vele moderne ‘leerboeken’ over macht, zoals het eerder aangehaalde boek van Battilana en Casciaro, wordt macht ook beschouwd als het controle krijgen over de eigen situatie en vaak ook die van anderen, waaronder ook de verbetering van de eigen levensomstandigheden of de woonomgeving. Aan deze dimensie zal hierna niet of veel minder aandacht worden geschonken. Het gaat hier in feite om het organiseren van een ‘tegenmacht’ van het individu tegen de knellende druk van een overheid, een manager of een maatschappelijke instelling. Daarmee wordt een inhoud gegeven aan het oude Verlichtingsideaal dat het individu een vrij en autonoom wezen is dat

1 Scova Righini 2022:37-38.

2 Bottomore 1969:102.

zelf zijn leven kan bepalen.

Er is nog iets anders dat buiten beschouwing blijft: de macht van de massa. In bijzondere situaties kan een plotselinge transformatie van machtelozen in machtigen plaatsvinden. Dit gebeurt zelden bij individuen, maar soms en met grotere sociale gevolgen bij een collectief; een groot aantal individuen kunnen in een zeer korte tijd als massa een enorme macht, bedreiging en tegenmacht voor een maatschappelijke orde ontwikkelen. Men hoeft zich maar de enorme dreiging te herinneren die uitging van de massa's die werden toegesproken door Hitler. In de opkomst van het nazisme heeft niemand beter dan de conservatieve Duitse historicus Sebastian Haffner het massa- én kuddegedrag van mensen gekarakteriseerd: 'De eenvoudigste beweegredenen [...] was angst. Meedoen met slaan om niet bij de geslagenen te horen. Daarna: een wat vage extase, een roes van eendracht [...]. Verder bij velen: afkeer en wraakzucht ten aanzien van degenen die hen in de steek hebben gelaten'.¹

Meestal balt de geringe macht van vele individuen zich samen tot massamacht als grote delen van de bevolking langdurig zijn getergd door uitbuiting en onvoldoende aandacht voor hun materiële levensomstandigheden. Ook op kleinere schaal komt dit voor, zoals bij werkstakingen en voetbalwoede. Opstanden en revoluties zijn een vast maar nauwelijks gedocumenteerd onderdeel in de menselijke geschiedenis, zoals Fernand Braudel (1902-1985) ons leert.² Zij komen al voor in de vroegste beschavingen in het Midden Oosten. Toenmalige koningen probeerden die te voorkomen door bijvoorbeeld het periodiek kwijtschelden van schulden van onderdanen. Wellicht was het welig tierende banditisme in vroegere tijden ook een vorm van opstand; het zweefde tussen criminaliteit en sociale rebellie. De enige serieuze kandidaat tot nu toe voor de Nobelprijs uit het Nederlandse taalgebied, Louis Paul Boon, heeft er met *De bende van Jan de Lichte* een prachtige roman over geschreven.

Er is geen twijfel over de verwoestende krachten van een ontketende massa. De vorige eeuw heeft dat meer dan voldoende aangetoond. Maar een woedende massa heeft nimmer de plaats ingenomen van een zittende of niet in het zadel geholpen elite noch tot voor wezenlijke en permanente veranderingen in de machtsverdeling geleid; een biologisch gegeven laat zich niet zomaar van het menselijke en maatschappelijke toneel schuiven.

1 Haffner 2020:131.

2 Braudel 1993:376-378.

Al deze opstanden waren spontane, emotionele uitingen van opgekropte woede van de massa tegen de machtigen, zonder dat sprake was van een duidelijke leiding of leider bij gebrek aan organisatiemogelijkheden van het volk. Als er al een duidelijke leiding ontstond, gebeurde dat veelal nadat in een eerder stadium op verschillende plekken leiders waren geweest. De Franse Revolutie was eveneens chaotisch gebeuren waarin steeds spontaan nieuwe fracties en leiders ontstonden. De meest geslaagde revolutie is die in Rusland geweest. Die ontstond aanvankelijk op meerdere plaatsen en werd pas succesvol nadat de communistische partij door toedoen van Lenin een stringente leiding had ontwikkeld.

1.3 Het universele beginsel van macht

Bij het beantwoorden van de vraag waar de macht uiteindelijk haar oorsprong vindt, is het in eerste aanleg Nietzsche die ons bijlicht; zij is inherent aan de kosmos. Bij het ontstaan van het universum, naar velen aannemen de oerknal, is een oneindige hoeveelheid energie vrijgekomen die zich sindsdien voortplant in materie en, zoals in het geval van de aarde, ook in het organische leven. Daarin is sprake van een eeuwig spel van krachten en tegenkrachten, waarin beweging op beweging botst en alles op elk moment doet veranderen. Tegelijk houden al deze materiële en immateriële machten en krachten elkaar vast in een precair evenwicht waarin een kleine oprisping of onbalans weer een onvoorspelbare verstoring geeft. Want ondoorgrondelijkheid is tot op de dag van vandaag het wezen van de kosmos, dat we nog slechts voor een klein deel kennen (ongeveer 10 procent), zo ook de vele levensprocessen. Nieuw is dit inzicht niet. Ver voor de christelijke jaartelling formuleerde de Griekse filosoof Heraclitus (± 540-480 BC) het beginsel *Pantha Rhei* [Alles Stroomt]; overall is alles in beweging.¹ Met het ontstaan van de kosmos is er een oneindige keten van verandering op verandering geweven waarin kracht, macht of streven het spinnenwiel eeuwig door laten draaien. In het geval van de aarde zijn materie en organisch leven de resultante van een miljarden jaren durende wisselwerking met elkaar. Een frappant voorbeeld is de voortdurende rotatie van de aarde. Als de aarde om een of andere reden niet meer zal rondtollen dan verdwijnt vrijwel het gehele leven op aarde omdat dan de atmosfeer wordt weggeblazen en daarmee

1 Letterlijk gebruikte Heraclitus de metafoor dat alles stroomt en niets blijft; we kunnen nooit tweemaal baden in precies dezelfde rivier.

enorme stormen op de planeet zullen heersen.

Laten we de fysische of natuurkundige dimensie verder buiten beschouwing – dat is niet de deskundigheid van de auteur – om het vizier richten op de levensprocessen van de aarde. De filosoof Schopenhauer heeft in zijn monumentale werk *Die Welt als Wille und Vorstellung* over wat het leven of het Zijn bepaalt, levensenergie of levenskracht een centrale plaats gegeven. Nader benoemd duidt Schopenhauer dit als ‘de wil’. Vrijwel gelijktijdig doet Friedrich von Schelling (1775-1854) in de korte studie *Über das Wesen der menschlichen Freiheit* hetzelfde: ‘Er bestaat in laatste en hoogste instantie geen ander Zijn als Willen. Willen is Oerzijn, en daarop zijn alle daarbij behorende predicaten van toepassing; zonder grond; eeuwigheid, onafhankelijkheid van tijd, zelfbevestiging.’¹

Elk levend wezen heeft de wil om te leven en het leven te willen voortzetten. Deze wil kent geen bewuste of in ons denken rationele grondslag. Zij is per definitie gegeven in onze biologische constitutie; we zijn er mee geboren en behept. De wil is bij Schopenhauer de wil tot leven, waarbij het zinloos is te vragen waarom zij wil leven. Verder dan dat zij wil verschijnen, zich wenst te objectiveren in de tijd en de ruimte, komen we niet.² Als zodanig is willen een doel op zich, inherent aan elk levend wezen: ‘De universele, op instandhouding van elk wezen gerichte doelgerichtheid van de organische natuur alsmede aan de aanpassing van deze aan de anorganische natuur, kan in geen van de filosofische systemen meer moeiteloos ingepast worden dan in het systeem dat aan het bestaan van elk natuurwezen een wil ten grondslag legt [...]’³ In een ander hoofdwerk *Parerga und Paralipomen* stelt hij dat de wens van elke mens om te willen Zijn niet ontspringt uit zijn individualiteit ‘maar uit het Zijn zelf [zij] is wezenlijk voor alles wat bestaat, ja is dat waardoor het bestaat, en wordt dientengevolge bevredigd door het Zijn zelf waarop het zich alleen richt’.⁴ De wil nader te duiden is in de ogen van Schopenhauer een zinloze aangelegenheid. Omdat de mens slechts weet wat hij nu en hier wil, nooit echter waarom hij überhaupt wil. Schopenhauers wil toont zich niet rechtlijnig en evident, maar na een zeer ingewikkeld

1 Schelling 2017:62. [Oorspronkelijke tekst: ‘Es gibt in der letzten und höchsten Instanz, gar kein anderes Sein als Wollen. Wollen ist Ursein und auf dieses allein passen alle Prädikate desselben: Grundlosigkeit, Ewigkeit, Unabhängigkeit von der Zeit, Selbstbejahung’.]

2 Fleischer 2001:103.

3 Schopenhauer 2012:909.

4 Schopenhauer 1977:407. [Oorspronkelijke tekst: ‘Sondern aus dem Dasein überhaupt, ist jedem, das da ist, wesentlich, ja ist das wodurch es da ist, und wird demgemäss befriedigt durch das Dasein überhaupt, als auf welches allein er sich bezieht’.]

krachtenspel, zoals het eerdere ons leert. De grote vraag is: laten de bij de mensen aanwezige primaire aandriften en krachten zich beteugelen?

De wil is grenzeloos, zonder beperking altijd aanwezig. Maar ook: ieder mens wil 'alles voor zichzelf, wil alles bezitten, of op zijn minst beheersen, en wat zich tegen hem verzet, zou hij het liefst willen vernietigen'.¹ Kortom: het individu is een egoïst pur sang, houdt zich voor het belangrijkste wezen en het middelpunt van de wereld. In *Parerga und Paralipomen* stelt hij dat ieder individu ten diepste beseft: 'Eerst ben ik en dan de wereld'.² Om die reden zal de mens nimmer zijn eigen belang opofferen; hij of zij is bereid daartoe anderen, ja zelfs de wereld te vernietigen; de wil laat zich niet graag vergezellen van de menselijke moraliteit. In *Aphorismen zur Lebensweisheit* voegt hij eraan toe: 'Want van anderen, van de buitenwereld überhaupt, kan men in geen enkel opzicht veel verwachten'.³ Kortom homo homini lupus, de mens is de wolf van de (mede)mens.

Verhuld of onverhuld treft men de grondopvatting van Schopenhauer ook aan bij andere denkers en schrijvers, zoals de 20ste-eeuwse techniekfilosoof Hans Jonas (1903-1993). In zijn werk *Das Prinzip Verantwortung* stelt hij dat het doelgerichte streven eigen is aan elke vorm van leven. Streven naar een doel betekent 'zijn' en prevaleert om die reden boven 'niet-zijn'. Elk voelend en strevend wezen in de natuur is doel op zichzelf, namelijk zijn eigen doel. Daarmee is het, ook in de meest rudimentaire vorm van bijvoorbeeld een bacterie, tevens subject.⁴ Ook in andere opzichten lijkt deze afgewogen en beheerste denker Schopenhauers invloed te hebben ondergaan. Zo geeft hij in een ander belangrijk werk als antwoord op de vraag hoe de mens tot zijn doelen komt: 'Niet anders als de dieren, uit zijn instincten en drijfveren [...]'.⁵ Daartoe rekent hij instandhoudingsdrang en doodsangst, seksuele en voortplantingsdrift, lust, machtsstreven, sier, gezelschapsbehoefte en ook kennisstreven. De schrijver Hermann Hesse (1877-1962) formuleert het weer anders: geen wil zonder individualiteit en vice versa.

1 Schopenhauer 2012:414.

2 Schopenhauer 1977:391.

3 Schopenhauer 1990:28.

4 Zie onder meer Jonas 1979:155-157. Merkwaardig is dat Jonas nergens een verwijzing naar Schopenhauer maakt bij het ontwikkelen van een ethiek voor het moderne zijn in de hoogtechnologische samenleving, waarin het doelgerichte streven respectievelijk het willen een prominent gegeven is. Wellicht omdat hij toch sterk in opvatting van hem verschilt: in zijn ogen verschilt de mens van de óverige' natuur door zijn verstand dat hem de macht verstrekt te interveniëren in de toekomst en dat hem tevens verantwoordelijk maakt (pag. 234).

5 Jonas 1985:83. [Oorspronkelijke tekst: 'Wie kommt er, der Mensch, zu seinen Zwecken? Nun, nicht anders als die Tiere, aus seinen Instinkten und Trieben [. . .]'

Welke vorm van menselijk streven in handelen of denken ook, zelfs in pogingen om het ik te ontstijgen, altijd komt de mens weer uit bij zichzelf, zijn eigen individualiteit.

De mens als pure egoïst die leeft in een ‘oorlog van allen tegen allen’ was geen nieuwe opvatting. Filosofen voor Schopenhauer huldigden ook overeenkomstige ideeën bijvoorbeeld Thomas Hobbes (1588-1679). Maar nog opvallender is dat de grondleggers van het huidige economische kapitalistische systeem als John Locke en Adam Smith (1723-1790) een zelfde opvatting hadden: zij stoelden hun theorieën op de grondaanname dat de mens primair een egoïst is. Ook in het in de tweede helft van de twintigste eeuw ontstane neoliberalisme wordt uitgegaan van dit gedachtegoed.¹ De liberale denkers vonden overigens mensen geen volstrekt amorele wezens: zij onderkenden ook wel (christelijke) deugden van de mens. Nietzsche nam die later niet serieus: ‘Ik wil eerst het bewijs hebben dat het “deugden” zijn en niet alleen maar tijdelijke instincten tot zelfbehoud van bepaalde kudden of gemeenschappen’. Om er aan toe te voegen: ‘Niet-egoïstische handelingen zijn onmogelijk; “niet-egoïstische” klinkt mij in de oren als houten ijzer’.²

In de oorlog van allen tegen allen treedt een elementair mechanisme op: het sterke wint het van het zwakke, de machtige van de minder machtige. Hetzelfde stelt Nietzsche in zijn schets van de wereld als een groot krachtenveld. Denkers na Schopenhauer, zoals Darwin, vonden dat niet bezwaarlijk want daardoor ontstonden betere voorwaarden voor de verdere ontwikkeling van het leven en de soort, treedt er vooruitgang op. Tot op de dag van vandaag werkt dit denken door, met als laatste variant de in *The Selfish Gene* (1976) neergelegde idee van Richard Dawkins (1941) dat de strijd om het bestaan in feite niet gevoerd wordt door de leden van de soort, waarbij degene met het best aangepaste genetische profiel overleeft, maar door de genen; die gebruiken simpelweg organismen, ook mensen, als voertuig om te overleven. In het kapitalistische denken is nog steeds het idee dat strijd tussen economische krachten, het concurrentiebeginsel, tot meer materiële welvaart en vooruitgang leidt.

Van maatschappelijke gelijkheid is geen sprake. Wie een wandeling door de samenleving maakt, ziet overal machtigen en minder machtigen, sterken en minder sterken. Je hebt toppolitici, minder belangrijke politici als woordvoerders op terreinen en een onzichtbare groep die niet in de media worden vermeld (‘backbenchers’); er

1 Zie voor een overzicht Scova Righini 2021:77-79.

2 Nietzsche 1992:113. Zie ook pag. 363 waarin Nietzsche ingaat op de verhouding egoïsme-gelijkheid.

zijn machtige multinationals, middelgrote bedrijven, het midden- en kleinbedrijf; in ambtelijke organisaties zijn er directeuren, afdelingshoofden, de gewone functionaris; er zijn academische ziekenhuizen, gespecialiseerde ziekenhuizen, middelgrote ziekenhuizen en streekziekenhuizen; je hebt grote landelijke georganiseerde actiegroepen en lokale actievoerders. Onze samenleving mag zich democratisch noemen, maar is in alle dimensies hiërarchisch geordend. Nooit lijken de mensen en organisaties op gelijke voet met elkaar te verkeren.

Zetten we de wandeling voort in het dierenrijk dan zien we niet veel anders. Bij het verlaten van het huis pikt een merel uit het pas gemaaid gras een worm die de uren daarvoor zich tegoed heeft gedaan aan eencellige bacteriën en schimmels, naderen we daarna een boerderij dan sluipt een kat met vogeltje weg, reden voor de hond de achtervolging in te zetten die goed afloopt omdat de kat door een opening glipt; even verder schieten geiten bij een hek vandaan omdat ze de hond zien en niet vertrouwen, hoewel ze de viervoeter al tien jaar kennen en elke dag langs zien komen; op de zandweg een paar honderd meter verder is een kraai bezig de resten van een karkas van een konijn op te peuzelen, die vermoedelijk de nacht ervoor gepakt is door een vos of sperwer; als de kraai het buikje vol heeft komen de vliegen om de laatste overblijfselen te verorberen.

Het overheersende gegeven is dat de ene soort sterker is, sneller of instinctmatig beter toegerust is dan een ander. In de vele eeuwen oude dierenfabels die ons als metafoor voor de samenleving worden voorgehouden, delven de zwakkeren het onderspit.¹ Hun grotere levenspotenties, ofwel macht, gebruiken soorten om andere dieren te consumeren of te verdringen. Maar dat geldt evenzeer voor de afzonderlijke exemplaren. Wie te moe is om een nieuwe wandeling te maken kan gewoon gaan kijken naar de voerplank voor vogels. Wanneer de duiven neerstrijken zijn er een paar die zich direct dreigend opstellen naar anderen met een blik 'eerst ik'. Bij de opgehangen pot pindakaas vinden (schijn)gevechten plaats tussen mezen en mussen. Ze eten heel snel omdat ze voortdurend moeten spieden naar altijd aanwezige roofvogels. Dan maken de jonge of zwakkere exemplaren van de gelegenheid gebruik ook een hapje mee te pikken. Het verschil in krachtsverhoudingen tussen jong-oud en sterk-zwak is ook te zien als een groep wolven of hyena's een prooi hebben gevangen. Tegelijk moeten ze in groepsverband leven om te overleven; ze delen ook veel lief en leed.

¹ Vallejo 2021:459.

Gezamenlijk zijn soorten en de individuele exemplaren ervan nodig voor hun voortbestaan en maken deel uit van een immens kringloopsysteem. In dit ontzagwekkende natuurproces zijn geheel en delen onderling afhankelijk van elkaar en allemaal hebben ze een functie. De zwakkere soort is, al of niet tegen wil en dank, nodig voort het voortbestaan van de sterkere. Maar ook de machtige kent zijn einde en wordt opgenomen in de cyclus die het zwakkere weer voortbrengt. Treedt een storing op, dan plant die zich in het hele systeem voort, met al of niet grote consequenties voor bepaalde soorten in een nieuw evenwicht. Het uitoefenen van kracht en macht zijn noodzakelijk voor het in stand houden van het leven zelf. In de huidige biochemie worden door velen overeenkomstige ideeën gehuldigd: leven ontstaat door en bestaat uit energie die wordt onttrokken aan de omgeving en vervolgens daaraan weer afgestaan.¹ Anders geformuleerd luidt de biologische grondwet: leven is alleen mogelijk door consumeren en geconsumeerd worden – de eeuwige kringloop van de natuur.

1.4 Is er nog meer dan macht?

Schelling vond van wel. Naast ondoorgrondelijke, duistere machten en krachten, waarin zich het verlangen, de begeerte en het kwade manifesteren, bestaat volgens hem ook nog een andere uiting van Gods wil, omdat de wereld anders ten onder zal gaan in chaos, wordt het blinde wil. Er is evenzeer behoefte aan ordening, verbondenheid, liefde en rede, het Ideële, de Geest, het Verstand, door hem ook universele wil genoemd. Er is geen sprake van een dualisme tussen het duistere, vitale, machtige en het goede, het verstandelijke, maar van een twee-eenheid waarbij de een niet zonder de ander kan. De (uiteindelijke goede) goddelijke wil moet zich ontplooiën en openbaren door de strijd in zichzelf aan te gaan tussen het goede en het kwade.² Voor hem was er Spinoza (1632-1677) die een optimistischer geluid liet horen. Hij onderkende wel een wil tot macht bij de mens, maar die werd ingetoomd door een uit diens pantheïstische filosofie voortvloeiende andere menselijke eigenschap: de natuurlijke neiging tot samenwerking.

De evolutionaire biologie houdt ons voor dat compassie – letterlijk lijden met – in onze genen zit. De primatoloog Frans de Waal (1948-2024) beschrijft de mens als een

1 Challenger 2021:20-23.

2 Zie in het bijzonder Schelling 2017:72-77,89-92; Horst Fuhrmans, 'Einleitung und Anmerkungen' in: Schelling 2017:22-35.

obligaat groepsdier. De eerste menstypen ontdekten al direct dat zij zonder betrokkenheid bij het wel en wee van de ander geen kans op overleven hadden. Nieuw is deze zienswijze niet. Al in de negentiende eeuw bestond er in de biologie een stroming tegen het darwinisme, met als belangrijke vertolker de Russische zoöloog K. Kessler (1815-1881) die van mening was dat in het dierenrijk naast de strijd om het bestaan het beginsel van wederzijdse hulp evenzeer bepalend was. Het aangaan van samenwerking ligt voor de hand in het licht van de biologische evolutie van primaten en de vroegste mensen; mensen waren in hun eentje relatief weinig weerbaar in de natuur en tegen andere diersoorten, waardoor zij voor het overleven een beroep moesten doen op elkaar. Uit de samenwerking vloeiden ook de eerste morele beginselen voort.¹ Met haar leervermogen ontwikkelde de mensheid vervolgens cultuur en techniek die de overlevingsstrijd verder vergemakkelijkte en uiteindelijk zou resulteren in de plaats waar we nu staan.

Het principe van wederzijdse hulp droeg volgens de anarchist Peter Kropotkin (1842-1921) vanuit historisch perspectief meer bij aan maatschappelijke evolutie dan onderlinge strijd; reden om het – samen met onder meer de Fransman Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865) – tot leidraad van het ‘wetenschappelijke’ anarchisme te maken waarin de facto elke vorm van autoriteit werd afgewezen en overbodig geacht.² Ook in antropologische studies wordt tegenwoordig het belang van samenwerking benadrukt, zoals in de studie van Anna Lowenhaupt Tsing (1952) naar Oost-Aziatische immigranten op de onderste sport van de Amerikaanse ladder, die de gewilde, smaakvolle en zeldzame paddenstoel Matsutake in de bossen van Amerika en Canada zoeken. De samenwerking tussen levende en dode organismen die het voortbestaan van de paddenstoel mogelijk maakt, wordt door de auteur ook als metafoor voor het leven van de plukkers gebruikt.³

Samenwerking lijkt ook het adagium van de moderne tijd te zijn geworden. In managementboeken wordt het alom geprezen als middel om het bedrijf goed te laten

1 Challenger 2021: 104,107.

2 Zie Miller 1976:173; Kropotkin 1978:383. Interessant is dat zijn anarchistische geestverwant Proudhon uit Frankrijk twee welhaast in elkaar overlopende niveaus van empathie bij de mens onderkent: een spontane, instinctieve bij vrijwel ieder mens aanwezige behoefte om te helpen die zich direct manifesteert bij de aanblik van menselijk leed en een beredeneerde daaropvolgende variant vanuit de door verstand ingegeven onderkenning dat de ander iemand is als hijzelf.

3 Tsing 2015:26-27. Merkwaardig is dat Tsing nergens in haar boek het kapitalisme veroordeeld, dat toch in belangrijke mate verantwoordelijk is voor de uitsluiting van de plukkers in de samenleving. Ook het feit dat de paddenstoel vooral een product voor de rijken is, vindt kennelijk genade in haar ogen.

functioneren en een hogere productie te krijgen. Ook in het onderwijs wordt de kinderen voortdurend het belang onder ogen gebracht en veel onderwijsprestaties moeten in onderlinge samenwerking worden verricht. Dat moge zo zijn, maar er wordt niet bij gezegd dat niet iedereen evenredig profiteert van samenwerking; de vruchten worden ongelijk verdeeld tussen sterkeren en zwakkeren. Of anders gezegd: de sociale verschillen blijven in stand. Evenals bij dieren is volgens Melanie Challenger (?) binnen de samenwerking van een groep misleiding ten eigen voordeel gebruikelijk.¹ Volgens de hoogleraar psychologie Dan Ariely (1967) neemt de neiging toe als ook anderen dit doen (de zogenaamde ‘foezel factor’).² In bedrijven en in het onderwijs is niet of veel minder het beginsel van rechtvaardigheid aan de orde, een meer gelijke verdeling van macht, kennis en inkomen. Het op het vaandel heffen van samenwerking en verbinding lijkt vooral een truc om de huidige situatie te verdoezelen.

De Waal concludeerde ook dat leiderschap of macht bij apen mede was gebaseerd op kwaliteiten als conflictbeheersing, verzoening en empathie. Hij kreeg in een samenleving waarin macht een vies woord was geworden ruime aandacht in de media. Een paar decennia daarvoor werden in de populaire media aan Foucault nauwelijks woorden vuil gemaakt. Inmiddels is het wetenschappelijk gemeengoed dat in de rangorde van groepsdieren als honden, paarden, olifanten, empathie een gedragskenmerk is. Is dat bijzonder? Neen, het lijkt eerder een logisch gegeven. De machtige is afhankelijk van de machteloze, het sterke heeft het zwakke nodig. Gegeven onze biologische veroordeling tot groepsdier is de ander een noodzakelijk gegeven. Zonder liefde voor en betrokkenheid op de ander zou de mens voortdurend op zichzelf terug geworpen zijn; solisme en isolatie zouden een ondraaglijke levenslast en een voortdurende bedreiging voor het voortbestaan van de groep betekenen. De hoogleraren Johan Bolhuis en Marcus Düwell lijken ongeveer dezelfde opvatting te huldigen in hun kritiek op De Waals opvatting dat de evolutie de mens een natuurlijk empathie heeft gegeven: ‘Er zijn sterke aanwijzingen dat apen zich niet empathisch gedragen, maar zichzelf indekken tegen mogelijke agressie. Zowel de winnaar als verliezer van een gevecht wordt ‘getroost’, wat de kans op een gewelddadige confrontatie verkleint’.³ Anders gezegd: er moet rust in de tent zijn.

Heidegger (1889-1976) verwoordde – maar daar behoef je geen filosoof voor te zijn –

1 Challenger 2021:112. Ze baseert zich op een artikel ‘The evolution of Social Behaviour’ van Richard Alexander.

2 Ginneken 2012:83.

3 Johan Bulthuis en Marcus Düwell, ‘De evolutie leert ons geen moraal’, *Trouw*, 23-4-2016.

kernachtig dat Zijn altijd mede-zijn is. Ofwel altijd is er de ander: 'Als mede-zijn "is" het erzijn dus naar zijn aard omwille van anderen [...]. Ook als het desbetreffende factische zijn zich niet tot anderen wendt, als het meent het wel zonder hen te kunnen stellen, of als het hen juist mist, is het op de wijze van mede-zijn.'¹ Het door navolgers van Ayn Rand (1905-1982) gebruikte credo: 'Andere mensen zijn jouw zaak niet',² is alleen daarom al van elke realiteitszin gespeend.

Tegelijk had Heidegger oog voor de belemmeringen die een daadwerkelijk ervaren van de ander in de weg staan. Hij stelde dat onder meer afhankelijk van het inzicht dat de mens heeft over de invloed van het mede-zijn op het eigen zijn, waarbij de erkenning van de macht van het 'men' belangrijk is (zie ook paragraaf 20). Een nog grotere sta-in-de-weg om de ander een volwaardige plaats te geven lijkt de door Heidegger maar ook de filosoof Sloterdijk onderkende existentiële angst. Zodra de mens in de wereld is geworpen kent hij existentiële vrees, die tegelijk de aanzet is tot handelen dat de angst zoveel mogelijk teniet moet doen.³ Primaire drijfveer is daarbij – in navolging van wat Schopenhauer en Jonas constateren – de instandhouding van het eigen ik.

Waarom en wie is dan de machtige, de leider? Hoewel die vraag niet met zekerheid te beantwoorden is, ligt het voor de hand te vermoeden dat degenen die machtiger zijn dan anderen in oorsprong over meer of betere eigenschappen beschikten om de groep met succes te laten overleven. Belangrijke eigenschappen of kwaliteiten kunnen zijn: fysieke kracht, intelligentie, organisatietalent, inlevingsvermogen, overtuigingskracht, flexibiliteit, communicatief vermogen, sociale vaardigheid, zelfvertrouwen, kenmerken die – sic – tegenwoordig voor elke vacature van enige importantie worden gevraagd en dus nu breed aanwezig moeten zijn in de moderne samenleving. Afhankelijk van de situatie waarin een groep of organisatie verkeert en de ontwikkeling van een samenleving zal een bepaalde combinatie in meer- of

1 Heidegger 1998:166.

2 Zie Marco Visscher, 'Wij kapitalisten houden van mensen', *Trouw*, 31-5-2014. [Interview Yaron Brook, directeur van het Ayn Rand Institute].

3 De geboorte is een val in het onbehaaglijke. Het verblijf in de baarmoeder is vermoedelijk de enige fase in het leven van de mens waarin hij zich werkelijk veilig en thuis voelt. Dat het baren van de mens gelijk staat met een traumatische ervaring blijkt onder meer uit het enorme schreeuwen bij de geboorte, symbool voor het inruilen van de paradijselijke baarmoeder voor een wereld die louter weerstand biedt en strijd vraagt. De geboorte betekent de confrontatie met het ongewisse en onzekere, veel meer dan bij het dier dat met zijn aangeboren instinct als het ware voorgeprogrammeerd en geëquipeerd is voor de wereld; zie Sloterdijk 1996:175-176. Lasch noemt naast de geboorte als trauma's van het kind de angst om verlaten te worden door de moeder en de wedijver met andere broertjes of zusjes; zie Lasch 1979:60.

mindere mate de doorslag geven om tot de machtigen of sterkeren te kunnen behoren. De leider van een groep verzamelaars en jagers in de steentijd zal andere kwaliteiten hebben dan een dorpsheer van een klein middeleeuws dorp of directeur van een grote onderneming. De plaats van een groepslid binnen de sociale rangorde zal ook bepaald worden door een combinatie van deze eigenschappen, die op hun beurt weer bepaald worden door de overgeërfde genen, opvoeding en sociale omgeving. Er moet overigens nog één kwaliteit aan toegevoegd worden, althans voor de menselijke samenleving, waarop in het vervolg nog zal worden teruggekomen: sociale afkomst. Tot op de dag van vandaag en niettegenstaande alle pretentie dat we in een democratische samenleving leven, is deze factor van niet geringe betekenis om tot de sterkeren van de samenleving te behoren: kom je voort uit de machtigen dan is de kans groot daar in de toekomst ook zelf toe te behoren.

Maar niet alleen kwaliteiten lijken te bepalen wie macht krijgt en heeft. Er zijn aanwijzingen dat ook de genen een belangrijke rol spelen. Op grond van onder meer een data-analyse van genen in combinatie met het al of niet bekleden van een leidinggevende zijn er aanwijzingen dat het gen rs4950 mede invloed is op het bekleden van machtspositie. Geen bepalende invloed want andere hierboven vermelde persoonskenmerken, opvoeding en maatschappelijke factoren zijn ook van belang. Ook ambitie speelt een rol. Uit een Amerikaans onderzoek uit 2014 bleek onder meer dat 34% van de respondenten een leidinggevende functie ambieerde en slechts 7% een topfunctie. Andere functionarissen waren kennelijk tevreden met hun situatie.¹ De wisselwerking tussen individuele genen en persoonlijke eigenschappen, opvoeding en maatschappelijke omgeving is door de complexiteit nog grotendeels een terra incognita.

In het perspectief van de moderne sociale opvattingen is de vraag interessant of verschillende kwaliteiten verschillen in macht en status rechtvaardigen. Immers de machtige is voor zijn macht en voor zijn overleven en dat van de groep afhankelijk van de mindere machtigen; mensen blijven voor hun voortbestaan van elkaar afhankelijk. Anders geformuleerd: hoe verhoudt macht zich met rechtvaardigheid, een ander beginsel dat al in de vroegste beschavingen een rol speelde.

De genoemde eigenschappen behoren tot het moderne idioom. Schopenhauer kende of noemde ze niet. Maar hij benoemde wel een kwaliteit die men tegenwoordig zorgvuldig

¹ Klaas 2021:57-58.

vermijdt en die hij als de meest kwalijke en meest kenmerkende van alle menselijke eigenschappen benoemt: veinzen. Het bewust niet eerlijk aangeven of verbloemen van je ware bedoelingen of je anders voordoen dan je werkelijk bent is van niet geringe betekenis om een machtige positie te bereiken. Bij Schopenhauer gebeurde het doelbewust. Maar het lijkt niet onmogelijk dat veinzen een ingeslopen onbewust instrument is in het handelen van de mensen, nodig om aanvaard te worden en te blijven in de groep; een sociaal aanpassingsmechanisme. Bij Robert Greene (1959) staat het op de derde plaats in het rijtje van methoden om macht te krijgen ('Houdt u ware bedoelingen geheim'). Tegenwoordig wordt daar onder meer de uitdrukking 'het spel meespelen' voor gebruikt.

Het begrip veinzen roept in het licht van het voorgaande haast logischerwijs de vraag op: zijn liefde voor en samenwerking met anderen werkelijk aanwezig? Stijgen zij boven de instandhoudingsdrift en het egoïsme uit. De lezer zal bevroeden naar welke kant Schopenhauer overhelt. Als de mens in nood verkeert of moet strijden voor wat hij van waarde en belang vindt, zal hij altijd voor zichzelf kiezen en zal de medemens op de tweede plaats komen. Meer filosofisch uitgedrukt: een individu zal nooit een deel van zichzelf of zijn eigen identiteit opgeven voor de levenswil van de ander; 'mede-lijden' in de letterlijke zin is een schaars goed. Uiteindelijk is de mens altijd egoïst. De moderne betrokkenheid bij de medemens vindt plaats vanuit een comfortabele fauteuil als jezelf nog wel dingen kunt missen of als het past in je eigen leven. Degenen, die zichzelf terzijde schuiven en daadwerkelijk mede-lijden met anderen hebben zijn een uitzondering. Schopenhauer noemt in dat verband heiligen. De laatsten proberen hun wil op te heffen. De historica Hélène Nolthenius (1920-2000) deelt kennelijk deze opvatting want in haar biografie van Franciscus van Assisi (1181-1182-1226) stelt zij dat ook haar hoofdpersoon dit streven had. In dat verband haalt zij de heilige Catherina van Siena aan: "De wortel van eigen ik uitgraven met het mes van eigen haat".¹ Zij zijn in de moderne tijd nog schaarser zijn geworden, maar worden tegenwoordig aangevuld met mensen die hun leven inzetten voor de verworpenen en slachtoffers van de moderniteit, zoals hulpverleners in Gaza, Soedan en andere oorlogsgebieden.

Machtsuitoefening als een genetisch onvermijdelijk gegeven is niet beperkt tot de menselijke soort maar is een existentieel gegeven van alle levende wezens en soorten.

¹ Catharina van Siena op citaat in: Nolthenius 1990:219.

Macht is niet noodzakelijkerwijs altijd schadelijk voor de gemeenschap. Bij voorbeelden waarin bedorven macht overgaat in een acceptabele vorm kan gedacht worden aan een regering die sociale zekerheidswetgeving ontwikkelt dan wel verder uitbouwt, of directeuren die pestgedrag proberen te voorkomen. Tegelijk is er dan kennelijk een negatieve macht geweest die mensen in de knel heeft gebracht. De vraag wanneer en in welke situatie de grens tussen onschadelijke machtsuitoefening naar een schadelijke wordt overschreden, is een bij uitstek (moeilijke) ethische kwestie en daarmee (ook) afhankelijk van persoonlijke oordeelsvorming. Ook Foucault heeft ons geen beeld nagelaten over de vormen of grenzen van positieve of negatieve macht.

1.5 De nadere grond van de macht

Is het verschil in macht primair te herleiden tot verschillen in fysieke en psychische kwaliteiten, om het een meer permanente grondslag te geven en het langduriger uit te oefenen is iets anders nodig; de macht moet als het ware verder in de steigers worden gezet of gestut worden. Wat geeft een nadere grondslag aan de macht? Voor de hand ligt dit te zoeken in dat wat het menselijke leven mogelijk maakt: voedsel, drinken en behuizing of bescherming. Synoniem hiervoor was in de vroege tijden, na het ontstaan van de landbouw, het bezit van grond. Op grond groeide voedsel, er leefden dieren die men kon consumeren en er stond geboomte of struikgewas waarvan behuizing kon worden gemaakt. Het werd de primaire bestaansbron of het belangrijkste productiemiddel voor de mens.

Zeventiende-eeuwse denkers, maar ook de eerder genoemde Schopenhauer, braken zich het hoofd over hoe de ongelijkheid tussen mensen tot stand was gekomen. Men volgende dan heel kort door de bocht de volgende – hypothetische – gedachtegang waarop talrijke variaties mogelijk zijn. Oorspronkelijk beschikte ieder mens over een stukje eigen grond waarmee hij in zijn levensonderhoud kon voorzien; particulier bezit werd als de normale ‘staat der dingen’ beschouwd. De fysiek sterkere en slimmere mens wist echter meer uit de grond te halen dan een ander doordat hij een goede ontwatering aanlegde, de grond beter ploegde en egde, door selectie verbeterde zaden gebruikte enzovoorts; hij creëerde overschot dat hij niet consumeerde. Zijn zwakkere buurman, die misschien ook een beetje luie Leo was, produceerde te weinig voor zichzelf en het gezin dat hij moest onderhouden. Gevolg: hij moest bij anderen te rade gaan om voldoende te eten te krijgen. Die wilden wel helpen maar eisten er wel

iets voor terug; de mens is tenslotte primair egoïst en pas in derde instantie altruïst. De zwakkere buurman had geen andere mogelijkheid dan een stukje van zijn grond aan te bieden. Aldus geschiedde met het gevolg dat het jaar daarop hij weer in de problemen kwam en weer grond moest afstaan. De sterke en slimme buurman kreeg zodoende een groot overschot aan voedsel en goederen waarvoor hij een bestemming zocht. Hij ging erin handelen en kreeg uit naburige gebieden goederen die ook van nut waren voor zijn huishouden en grond of die hem een zekere status brachten, waarop het balletje weer een schopje kreeg. Dit proces mondde uit in het ontstaan van een rijke en machtige klasse van grondeigenaren van wie belangrijke delen van de samenleving afhankelijk werden voor voedsel en behuizing. Zij kregen macht en exploiteerden die macht op geraffineerde wijze. Zij leenden geld en grond uit aan anderen die bij hen in de schuld kwamen te staan.

In het Romeinse Rijk kwam daar volgens David Graeber, een van de leiders van de Occupy-beweging na de mondiale crisis in 2008, nog een andere substantiële ontwikkeling bij. In de decennia rond het begin van de jaartelling onttaarde de opvatting over eigendom in het bezitten van absolute macht over het huishouden met alles wat daartoe behoorde, inclusief de slaven.¹ Dit beginsel behelsde ook de mogelijkheid tot vernietiging van eigendom en vond zijn weg in de wetgeving van westerse landen. Dat deze absolute heerschappij over eigendom tot vernietiging van natuur op grote schaal heeft geleid, en daarmee tot de huidige klimaatcrisis, is er een logisch voortvloeiende van.

Een van de aanbestede theoretici van de studentenbeweging van 1968, Herbert Marcuse (1898-1979), doet een stapje verder. Met het recht op particulier eigendom wordt aangegeven dat het individu op zichzelf staat en op niemand anders is aangewezen; het is de essentie van het begrip vrijheid van de mens in het kapitalisme.² Hij volgt

1 Graeber, 2014:252-260.

2 Herbert Marcuse 'Filosofie en kritische Theorie' in Horkheimer en Marcuse 1981:155. In het voorgaande wordt voorbij gegaan aan andere historische opvattingen over vrijheid. David Graeber heeft erop gewezen dat vrijheid in Mesopotamische Bijbelse samenlevingen de betekenis had van vrij te zijn van de toen bestaande (desastreuze) gevolgen van schuldenlasten, die konden leiden tot slavernij. Rousseau interpreteerde het begrip weer anders: het gehoorzamen aan en volgen van een algemene door de grote meerderheid opgelegde wet. Dat steekt wel heel scherp af tegen de hedendaagse opvattingen; kunnen kiezen van wat je wilt doen of met rust te worden gelaten (zie Ronald Ockhuysen, 'Heer en meester over eigen leven', *Trouw*, 30-4-2020, [interview met Denker des Vaderlands Daan Roovers]. De Schopenhauerbewonderaar Lev Tolstoj huldigde evenals Rousseau een beperkende opvatting: Vrijheid, dat wat de mens onderscheidt van het dier, is slechts mogelijk als je bewust bent van de (christelijke of boeddhistische) plichten tegenover de naaste (Maxim Gorki, 'Lev Tolstoj' in Gorki 1982:32).